

УДК 339.13.053.1

Р. В. Волошин,

*к. е. н., доцент кафедри аграрного менеджменту і права,
Тернопільський національний економічний університет*

СУТНІСТЬ ТА СПОСОБИ УСУНЕННЯ ОЛІГОПСОНІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЗЕРНОВОГО РИНКУ

У статті описано олігопсонічну сутність зернового ринку та визначено механізм її впливу на характер обмінних відносин. Подано математичне вираження олігопсонії на ринку. Обґрунтовано способи усунення негативних проявів характеристик зернового ринку.

In the article oligopsonistically essence of the grain market is described and her influence on character of exchange relations is defined. The mathematical expression of monopoly in the market is given. It's proved the ways of elimination of negativ displays of the grain market characteristics.

Ключові слова: ринок зерна, олігопсонія, конкуренція, конкурентне середовище, індекс Герфіндаля-Гіршмана, олігопсонічний індекс, рівноважна ціна, рівень спотворення ціни.

Key words: grain market, oligopsony, competition, competitive environment, HHI, oligopsonistically index, counterbalanced price, distortion of market price.

АКТУАЛЬНІСТЬ

Ідеалізація саморегулюючої здатності ринку і беззаперечне прийняття неокласичних принципів ринкової економіки суттєво вплинули на хід економічних реформ в Україні на початку 90-х років ХХ ст. Досвід засвідчив, що дія вільного ринку обмежується великою кількістю економічних блокіраторів, що спотворюють його механізм і спричиняють виникнення диспропорцій у параметрах обміну продукцією. Яскравим прикладом цього є зерновий ринок, де на формування ринкової ціни впливає олігопсонічний характер ринкового середовища.

Процеси, пов'язані із формуванням і розвитком механізму виробництва та розподілу зерна з точки зору становлення ринкових відносин, розбудови інфраструктури та інституційного забезпечення, є предметом досліджень багатьох вітчизняних вчених-економістів: В. Андрійчука, В. Бойка, П. Гайдуцького, М. Калінчика, Ю. Коваленка, Остапчука А. Д., Уланчука В. С. та ін. Однак олігопсонічний характер його конкурентного середовища, який проявляється у значному переважанні чисельності продавців зерна на ринку над чисельністю покупців і відповідно у більшій економічній владі останніх, вимагає поглибленого наукового пізнання даної проблеми.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Основним завданням дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування впливу олігопсонії на параметри зернового ринку та визначення способів їх усунення. Вони можуть бути

вирішені з допомогою абстрактно-логічного та монографічного методів, які дозволяють формувати теоретичні узагальнення і визначати організаційно-економічні засади розвитку процесів, а також описувати їх сутність.

Методологічною базою дослідження є системний підхід, що визначає зерновий ринок як "...систему економічних відносин, яка забезпечує ефективне функціонування національної економіки на основі зацікавленості товаровиробників у отриманні прибутку" [10, с. 165]. Таке визначення ринку зерна дозволяє визначати не тільки його сутність, але й механізм дії, що реалізується через зацікавленість у результаті. Він є основним мотивом підприємницької діяльності — основного інструменту існуючих еквівалентних відносин. Системний підхід у дослідженні також сприяє встановленню взаємозв'язків між елементами, що проявляються в процесах, пов'язаних із формуванням параметрів ринку, особливо — в обмінних, які забезпечують визначення ціни обігу зерна.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Найважливішим для визначення параметрів ринку є поняття конкуренція. Конкуренція (лат. *conspicere* — зіштовхуюсь) — економічне суперництво і боротьба між приватними і колективними товаровиробниками і продавцями товарів і послуг за найвигідніші умови їх виробництва і збуту, за привласнення найбільших прибутків, у процесі якого стихійно регулюються пропорції суспільного виробництва" [5, с. 418]. Конкурен-

ція є основною умовою існування і рушійною силою ринкової економіки, вона є тією "невидимою рукою", яка узгоджує ціни, встановлює виробничі пропорції і рівномірно розподіляє товари і капітал. Проте об'єктивне здійснення названих функцій вимагає наявності умов вільної конкуренції. Зерновому ж ринку притаманні олігопсонічні характеристики (наявність великої кількості продавців і обмежена кількість покупців).

Функціонування будь-якого товарного ринку забезпечується шляхом встановлення тісних взаємозв'язків, норм та правил, за якими здійснюється взаємодія між його суб'єктами. Ці зв'язки, норми та правила формують специфічне середовище — своєрідну сферу обміну. Середовище існування ринку (ринкове середовище) має складну будову і є свого роду системою. В більшості економічної літератури структуру ринку визначають як сукупність товарних та функціональних ринків, що є доречним для поняття "загальний ринок" і не підходить при дослідженні, власне, товарного ринку, яким є ринок зерна. На основі структуризації аграрного ринку, запропонованої Коваленком Ю.С. [7, с.22], ми подаємо структуру зернового ринку як органічну цілісну сукупність таких взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих підсистем, як:

— підсистема забезпечення та підтримки — встановлює правила, норми та обмеження для суб'єктів ринку і включає в себе законодавчо-регулююче та документально-договірне забезпечення, а також сукупність установ, які здійснюють координуючу, регулюючу та стабілізуючу функції;

— обслуговуюча підсистема — формує інфраструктуру ринку з метою сприяння ефективному обігу товарів;

— конкурентне середовище — підсистема, в межах якої взаємодіють покупці та продавці з приводу обміну товарами, визначається тип взаємовідносин, співвідношення попиту і пропозиції, а також сила впливу одних ринкових суб'єктів на інших.

Основою зернового ринку є конкурентне середовище. Часто поняття "конкурентне середовище" і "ринок" ототожнюють. Проте ринок є значно ширшим поняттям, ніж просто сфера обміну чи певне середовище і, як наслідок, конкурентне середовище є лише однією із складових ринку.

Аналіз конкурентного середовища зернового ринку доводить, що він не є ринком досконалої конкуренції. Відповідно до запропонованого німецьким економістом Г. фон Штакельбергом загального підходу до класифікації товарних ринків, продуктові ринки в Україні, зокрема ринок зерна, мають олігопсонічну будову (на ок-

ремих місцевих ринках навіть монопсонічну), за якої заготівельні й переробні підприємства мають можливість здійснювати в своїх інтересах цінову політику, домагатися вигідних для себе інших умов закупівлі сільськогосподарської продукції, вони зовсім не несуть або несуть незначні витрати при заміні одних продавців на інших [1, с. 30].

Відповідно до характеристики, даної Базилевичем В.Д., олігопсонія — це тип ринкової структури, за якої існує невелика вузькоспеціалізована група покупців певного товару. Обмежуючи закупівлі товару, покупці забезпечують собі монопольний прибуток за рахунок втрати частини доходів продавця.

Олігопсонічні прояви на зерновому ринку призводять до спотворення ціни ринкової рівноваги в бік її зниження, що негативно відображається на доходах сільськогосподарських товаровиробників. У таких умовах важливо визначити рівень спотворення ціни, який виступив би індикатором реальних втрат аграрних підприємств від цього явища. З цією метою ми пропонуємо ввести ряд понять: "рівень спотворення ціни" (Distortion of market price — DMP); "ціна, що існує в умовах олігопсонії" (Oligopsonistically price — OP); "гіпотетична конкурентна ціна" (Competition price — CP).

Загальна методика розрахунку рівня спотворення конкурентної ціни може бути виражена з допомогою формули:

$$DMP = OP - CP \quad (1).$$

Як бачимо, запропонована формула передбачає розрахунок аналізованого показника на основі конкурентної ціни, яка є суто гіпотетичним поняттям. В таких умовах доцільно визначити чинники, які впливають на спотворення ціни ринкової рівноваги. Спостереження показують, що формування цін у ринкових умовах найбільшою мірою визначається конкуренцією. Основними показниками, які характеризують рівень конкуренції на ринку, є показники концентрації ринку. Концентрація — це ступінь зосередження, насиченості, густоти чого-небудь, у нашому випадку — зерна. Рівень концентрації впливає на поведінку учасників ринку: вибір обсягу випуску і ціни продукції з урахуванням конкурентів і партнерів на ринку. Провідне місце при визначенні рівня концентрації відводиться індексові Герфіндаля-Гіршмана (ННІ). Він визначається як сума квадратів часток фірм, що діють на ринку:

$$HNI = \sum_{i=1}^n a_i^2 \quad (2),$$

де a_i — частка i -тої фірми; n — кількість фірм [12, с. 21].

На основі індексу Герфіндаля-Гіршмана (ННІ), шляхом розрахунку і зіставлення двох відокремлених індексів концентрації ринку по-

купців та продавців, ми пропонуємо новий індекс, який визначає інтенсивність олігопсонічних проявів — олігопсонічний індекс (Olygopsonistically index — OI). Він розраховується за формулою:

$$OI = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n a_i^2}{\sum_{j=1}^m b_j^2} \quad (3),$$

де a_i — частка продавців на ринку; n — кількість продавців; b_j — частка покупців на ринку; m — кількість покупців.

Значення індексу, наближені до одиниці, відображають найвищий рівень олігопсонії, нуль — її відсутність, ситуацію, що визначається як чиста конкуренція.

Олігопсонічний індекс характеризує ту силу, яка впливає на конкурентну ціну, тому рівень спотворення ціни можна подати як $CP \times OI$. Проте, така методика допускає досить великі значення спотворення ціни, які не можуть спостерігатися на реальних ринках. Тому пропонуємо згладжувати значення цінового спотворення за рахунок корегуючого коефіцієнта k . У таких умовах рівень спотворення ціни можна виразити у вигляді: $CP \times OI^k$.

Результати господарювання суб'єктів підприємницької діяльності в ринкових умовах залежать від кон'юнктури ринку, яка складається на певний момент часу. Саме вона визначає, що, скільки і якої якості потрібне на ринку і за якою ціною. В умовах зернового ринку таку кон'юнктуру формують покупці. Відповідно, результати господарювання сільськогосподарських товаровиробників залежать від волі покупців, які в умовах недосконалості антимонопольного законодавства у сукупності із несформаністю судової системи правосуддя мають можливість домовлятися з метою отримання кращих конкурентних умов існування. Окрім цього, олігопсонічний характер ринку призводить часто до ситуацій, коли збільшення обсягів виробництва продукції сільськогосподарськими підприємствами не призводить до підвищення рівня їх рентабельності.

Загалом основним мотивом цінового регулювання на зерновому ринку, відповідно до закону ринкової рівноваги, є спотворення ціни, у нашому випадку — завдяки олігопсонічному характеру ринкового середовища. Розрахунок рівня цього спотворення дозволить визначати реальні втрати, які отримують сільськогосподарські товаровиробники при торгівлі зерновими культурами. Проте його розмір може бути визначеним лише за умови розрахунку гіпотетичної конкурентної ціни. Якщо подати рівень спотворення ціни (DMP), як-то внаслідок застосування не-

складних перетворень, формула розрахунку конкурентної ціни набуде вигляду:

$$CP = \frac{OP}{1 - OI^k} \quad (4),$$

де CP — гіпотетична конкурентна ціна; OP — середньореалізаційна ціна в умовах олігопсонічного ринку; OI — олігопсонічний індекс; k — корегуючий коефіцієнт.

Корегуючий коефіцієнт має згладжувальну дію, його значення може відрізнятися для різних ринків та умов функціонування. Він також може мати складну агрегативну будову, проте на даний час його значення вимагає додаткового обґрунтування. За умови встановлення значення корегуючого коефіцієнта та його апробації, використання поданої методики може служити основою для здійснення політики компенсації втрат аграрних підприємств від недосконалої конкуренції через механізм прямих платежів.

З цієї точки зору, важливу роль у нейтралізації негативного впливу покупців на характер ринкових відносин повинна відігравати держава, основним завданням якої в таких умовах має стати підтримка доходів аграрних формувань. На жаль, існуюча система підтримки передбачає лише заохочення (у вигляді дотацій) тих виробників, які отримали збитки не виконує свого основного призначення — економічного зацікавлення підприємств у отриманні якнайкращих результатів. Вирішити таку ситуацію можуть прямі виплати на площу посіву, які, проте, вимагають значних бюджетних ресурсів, інакше їх вплив може звестися до мінімуму, а в окремих випадках — навіть погіршити стан системи.

Альтернативними варіантами вирішення досліджуваної проблеми є вирівнювання ринкових пропорцій за рахунок розвитку споживання зерна. На сьогоднішній день у структурі споживання даного продукту значно переважають експорт та внутрішнє продовольче споживання, що посилює олігопсонічні прояви на ринку. Розвиток тваринництва дозволить не тільки покращити продовольче забезпечення країни, але й дещо вирівняти вплив олігопсонії на формування ринкової ціни на зерно.

Значний потенціал споживання зерна має також ринок виробництва біоетанолу, створення якого активно обговорюється в Україні. Проведені нами розрахунки показали, що за умови виробництва 10-процентної біоетанольної суміші, як це здійснюється в більшості країн Європейського Союзу, внутрішня потреба у зерновій сировині для використання в таких цілях становитиме більше 2 млн тонн. Нарощування потужностей з виробництва біоетанолу та формування його експорту може забезпечити ще більше зростання вказаної цифри, зважаючи на динаміку розвитку світового ринку біопалива.

Важливим аспектом в таких умовах є налагодження ефективної системи збуту зерна, яка забезпечила б рівномірний розподіл продукції по каналах реалізації, замість тотального переважаючого так званих "інших каналів" у структурі торгівлі зерном аграрних підприємств.

Реалізація таких дій може мати хороший мультиплікаційний ефект, що позитивно вплине не тільки на зерновий ринок, але й на загальне продовольче забезпечення, енергетичну та екологічну ситуації, хоча й потребує значних затрат ресурсів.

Зовсім інший принцип усунення диспропорцій ринкового ціноутворення в умовах олігопсонії може спрацювати завдяки розвитку інтеграційних форм зернового ринку. Так, формування зернових регіональних кластерів, що передбачає, в першу чергу, налагодження внутрішньої системи взаємодії суб'єктів ринку на основі узгодження інтересів та виробничих програм, дозволить забезпечити принципово нові умови обміну та ціноутворення в середині кластера. Згідно із визначенням М. Портера, який трактував кластери як "...сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних із їх діяльністю організацій (наприклад університетів, агентств зі стандартизації, а також торгових об'єднань) в певних областях, що конкурують, і разом з тим співпрацюють" [9, с.206], ціна в межах кластера встановлюється на основі не тільки конкуренції, але й співпраці. Найоптимальнішим варіантом формування ціни в таких інтеграційних утвореннях є її визначення в момент продажу за межі кластера, в результаті чого кожен із учасників виробничого та логістичного ланцюга отримує частку прибутку, еквівалентну витратам, понесеним на виробництво та реалізацію продукції. Тому усунення окремих проявів конкуренції на ринку зерна за допомогою налагодження спільної стратегії дозволить позбавити проблему олігопсонічної конкуренції актуальності.

ВИСНОВКИ

Таким чином, відсутність рівноваги на зерновому ринку зумовлюється олігопсонічним характером середовища його існування. Запропонована система показників розрахунку індексу олігопсонії, що ґрунтується на співвідношенні рівнів концентрації ринку покупців та продавців, дозволяє розраховувати спотворення рівноважної ціни, що виникло за рахунок конкурентних диспропорцій. Такий підхід дозволяє по-новому оцінити проблему цінового регулювання на ринку зерна, а також створює основу для подальших досліджень щодо розрахунку рівня відхилення

фактичної ціни на зернові культури від гіпотетичної рівноважної ціни.

Визначені способи усунення негативного впливу олігопсонічних характеристик зернового ринку мають різні механізми дії, що дає можливість забезпечити комплексний ефект врівноваження попиту і пропозиції на ринку зерна за рахунок: вжиття заходів у сфері державної аграрної політики, що забезпечуватиме компенсацію олігопсонічних втрат суб'єктів ринку; стимулювання розвитку тваринництва та біоетанольного виробництва, що сприятимуть росту споживання зерна; утворення територіального зернового кластера, що забезпечить посилення співробітництва між суб'єктами регіональних зернових ринків.

Література:

1. Андрійчук В.Г. Внутрішня будова ринку сільськогосподарської продукції: теоретико-методологічний аспект / В.Г.Андрійчук // Економіка АПК. — 2004. — № 3. — С. 29—35.
 2. Базилевич В.Д. Макроекономіка: підручник. — К., 2000. — 543 с.
 3. Бойко В.І. Про гарантування продовольчої безпеки України / В.І.Бойко // Економіка АПК. — 2006. — № 1. — С. 60—71.
 4. Гайдуцький П.І. Формування та розвиток аграрного ринку / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК. — 2004. — № 3. — С. 4—15.
 5. Економічна енциклопедія: у III-х тт. / Редколегія: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Академія, 2000. — 818 с.
 6. Калінчик М.В. Стабілізація виробництва зерна в Україні / М.В. Калінчик, В.С. Шовкалюк, І.М. Калінчик // Економіка АПК. — 2004. — № 4. — С. 31—40.
 7. Коваленко Ю.С. Наукові засади та основні тенденції формування аграрного ринку в Україні / Ю.С. Коваленко // Економіка АПК. — 2006. — № 6. — С. 19—29.
 8. Остапчук А.Д. До аналізу наукових поглядів на формування ринкових відносин / А.Д. Остапчук, Р.П. Саблук // Економіка АПК. — 2009. — № 1. — С. 86—88.
 9. Портер М. Конкуренція.: пер. с англ. — М.: Изд. Дом "Вільямс", 2003. — 496 с.
 10. Рыночная экономика: 200 терминов / Под общ. Ред. Г.Я.Кипермана. — М.: Политиздат, 1991. — 224 с.
 11. Уланчук В.С. Вітчизняне зерновиробництво як базовий фактор національної продовольчої безпеки / В.С. Уланчук, Р.П. Мудрак // Вісник економічної науки України. — 2009. — № 1. — С. 169—173.
 12. Чирков В. Показники концентрації ринку / В.Чирков // Конкуренція. — 2004. — № 1. — С. 19—23.
- Стаття надійшла до редакції 15.10.2010 р.